

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ВИПУСКНИКІВ ШКІЛ: ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЯКІСНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Кузьмук О. М.,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри загальної і соціальної психології та соціології

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Любчук В. В.,

кандидат соціологічних наук,

старший викладач кафедри загальної і соціальної психології та соціології

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій є стрижневим науковим інтересом соціології. Особливо цікаво спостерігати за ціннісними орієнтаціями молоді (студентської молоді й учнів шкіл). Дослідження має на меті вивчення ціннісних орієнтацій випускників шкіл, зокрема волинських випускників у рамках реалізації проектів «Волинський випускник 2018: цінності, установки, очікування» та «Волинський випускник 2019: цінності, установки, очікування». Емпіричну базу дослідження становлять результати сімох фокус-груп і 100 глибинних інтерв'ю волинських випускників. Теоретичним підґрунтям дослідження є концепція суб'єктної концептуалізації цінностей, зокрема за основу взято праці таких дослідників, як Т. Парсонс, Р. Інглхарт, Г. Клагес, П. Абрамсон, Ш. Шварц, і концепцію «макдональдизації» Дж. Рітцера. Опитування учнів показали, що найвищими цінностями для них є власне здоров'я і здоров'я рідних, хороші стосунки з друзями, реалізація планів вступу до ВНЗ на омріяну спеціальність, саморозвиток, майбутнє професійне зростання.

Звернення до понять «успіх», «успішність», «успішна людина» показують, що учні розуміють під ними досягнення певних висот незалежно від сфери реалізації, а «успішною особою» для наслідування постає не далека «зірка», а реальна особа, з якою респонденти особисто знайомі, – двоюрідний брат, викладач університету тощо.

Загалом у системі цінностей старшокласників переважають постматеріалістичні цінності. Згрупування таких цінностей дало змогу виокремити три основні групи цінностей: «Самореалізація», «Безпека», «Розвиток держави». Перша група стосується самореалізації, професійного зростання та побудови кар'єри. Друга група містить вітальні цінності, такі як здоров'я, сім'я, добробут. Третя група цінностей указує на прагнення молоді бачити Україну як правову, розвинуту в економічному й соціальному плані державу. Зрештою, сповідування цінностей двох попередніх груп більшість старшокласників убачають в Україні, за підтримки її інституцій, але з докладанням власних зусиль для реалізації своїх мрій і планів.

Ключові слова: цінність, ціннісні орієнтації, ціннісний синтез, трансформація цінностей, ціннісна зміна.

Постановка проблеми. Вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій є стрижневим науковим інтересом соціології. Особливий інтерес для науковців становлять ціннісні орієнтації молоді. Варто наголосити на тому, що в соціологічній літературі досить багато соціологічних досліджень і наукових статей, спрямованих на вивчення ціннісних орієнтацій студентської молоді, і водночас небагато досліджень і публікацій, які розкривають феномен ціннісних орієнтацій учнівської молоді. Стаття присвячена висвітленню узагальнених результатів соціологічних досліджень ціннісних орієнтацій випускників шкіл, зокрема волинських випускників.

Емпіричною базою статті є результати соціологічного дослідження «Волинський випускник: ціннісні орієнтації, очікування, установки», проведеного у 2018–2019 роках із учнями 10–11 класів шкіл Луцька та Волинської області (усього 14 шкіл), методом глибинного інтерв'ю опитано 200 учнів зазначених шкіл і загалом проведено 8 фокус-груп.

Теоретичною основою дослідження є концепція суб'єктної концептуалізації цінностей, зокрема за основу взято праці таких відомих дослідників ціннісної проблематики: Т. Парсонса, Р. Інглхарта, Г. Клагеса, П. Абрамсона, Ш. Шварца, а також концепцію «макдональдизації» Дж. Рітцера. Щодо огляду останніх досліджень за цією тематикою, то, за винятком доробків представників Харківської [6; 7; 8 тощо] та Одеської [9; 10 тощо] соціологічних шкіл, чисельність таких досліджень в Україні є досить незначною. Цікавим, на наш погляд, є міжнародне порівняльне дослідження «Молодь на пограниччі Східної та Центральної Європи», вибірку якого становили випускники шкіл деяких прикордонних областей України, Польщі, Угорщини та Словаччини [11]. Водночас погодимося з О.М. Макимович, що «такі дослідження, на жаль, носять разовий характер, а відмінності методології, методики та інструментарію становлять суттєву перепону формуванню висновків моніторингового чи порівняльного характеру» [12, с. 1].

Метою статті є вивчення ціннісних орієнтацій випускників шкіл за посередництвом глибинних інтерв'ю, а також методом фокус-груп.

Виклад основного матеріалу. Цінності є свого роду фундаментом культури суспільства, вони наділяють сенсом людську поведінку та міжособистісну взаємодію. Крім того, цінності можуть виступати як стандарти чи критерії вибору з наявних альтернатив.

На думку дослідника цінностей, зокрема концепції суб'єктної ідентифікації цінностей, К. Клакхона, цінністю є те, чого варто бажати. Цієї ж думки дотримувався й Т. Парсонс, який визначав цінності як «концептуалізацію того, що варто бажати».

Ш. Шварц приділяв увагу визначенню універсального набору цінностей і структурі їх взаємозв'язку. Ш. Шварц виокремлює два рівні цінностей. На першому рівні цінності особистості існують як нормативні ідеали, тобто відображають життєві принципи поведінки людини. Другий рівень цінностей – це індивідуальні пріоритети, які узгоджуються з конкретними вчинками людини [4].

Цінності є показником стану суспільства та індикатором його розвитку. Виходячи із цінностей, які панують у суспільстві, можна робити висновки, на якому рівні в ієрархії як особистісних, так і суспільних потреб перебуває людина й суспільство. Кожне суспільство має свою специфічну структуру цінностей, які визначають його подальший розвиток і дають можливість посісти відповідне місце в глобальних соціальних і політичних системах.

Цінності в сукупності утворюють певну систему. Система цінностей містить у собі нематеріалістичні, матеріалістичні та постматеріалістичні цінності. Матеріалістичні цінності пов'язано з економічними й фізичними потребами, постматеріалістичні – з потребами у свободі, самовираженні, визнанні [2].

У термінології Р. Інглхарта «матеріалістичними» є колишні цінності, «постматеріалістичними» – нові. До постматеріалістичних цінностей зараховують усі цінності, що супроводжують демократію, це всі права і свободи. До нематеріалістичних цінностей належать «боротьба», «перемога», «єдність», «взаємодопомога», «безкорисливість», «честь» [1].

За моделлю Р. Інглхарта, ціннісна зміна означає заміну «старих» цінностей (традиційних, матеріалістичних, модерних) на інші, «нові» цінності (ліберальні, постматеріалістичні, постмодерні) [1].

Концепцію «ціннісного синтезу» продовжено й у роботах Г. Клагеса. У моделі ціннісної зміни цього дослідника старі та нові цінності не обов'язково перебувають в опозиції одна до одної, а створюють певну систему. Традиційні цінності не зникають і не замінюються, а лише втрачають свою попередню значущість. Цікавим фактом є й те, що традиційні цінності можуть відроджуватися, що знову ж свідчить про ціннісний синтез [2].

Якщо для індустріального суспільства пріоритетом є дисципліна, самовідданість, а досягнення поступаються місцем усе більш широкій свободі індивідуального вибору життєвих стилів та індивідуального самовираження, в умовах інформаційного суспільства економічне зростання є не єдиним мірилом прогресу й ознакою квітучого суспільства, в епоху постмодерну найвищого пріоритету набуває орієнтація на якість життя [2].

Відповідно, трансформація цінностей від матеріалістичних до постматеріалістичних проявляється в зрушенні від «матеріалістичних» цінностей (економічна та фізична безпека) у бік цінностей постматеріалістичних (самовираження та якість життя).

Ціннісна зміна не залишає осторонь і процес споживання. На думку Дж. Рітцера, споживання в епоху постмодерну породжує такі явища, як «макдональдизація». В. Танчер зазначає, що наслідком культурної глобалізації є не тільки певна вестернізація («кока-колонізація» й тому подібний синонімічний ряд), а й нові відносини між глобальним і локальним (місцевим, регіональним, національним) у культурному світі [5]. Така тенденція знову ж породжує нове «ціннісне переосмислення».

У ситуації ціннісної зміни надзвичайно важливим є дослідження цінностей і ціннісних орієнтацій української молоді, студентів та учнівської молоді. У дослідженні ми зосередилися на вивченні цінностей учнів старших класів.

Для вивчення ціннісного світу учнівської молоді, зокрема випускників шкіл, ми звернулися до таких методів соціологічного дослідження, як глибинне інтерв'ю та фокус-групи. Вибір цих методів зумовлений тим, що вивчення ціннісних орієнтацій є свого роду фундаментальним аспектом творення особистості. Вивчення цього питання за посередництвом якісних методів соціологічного дослідження, на нашу думку, дає найбільш адекватні відповіді. Емпіричну базу дослідження становлять результати сімох фокус-груп і близько 100 глибинних інтерв'ю волинських випускників у рамках реалізації проектів «Волинський випускник 2018: цінності, установки, очікування» та «Волинський випускник 2019: цінності, установки, очікування».

Ми шукали відповіді на запитання, які уподобання, цінності, очікування від майбутнього, чим живуть волинські одинадцятикласники, що їх хвилює, як вони ставляться до навколишнього світу, яке місце вони відводять собі в цьому світі, які їхні мрії, плани, сподівання.

Найбільшою цінністю для більшості наших опитуваних є здоров'я: своє, батьків, рідних; хороші стосунки з друзями, реалізація своїх мрій про вступ до ВНЗ на омріяну спеціальність, «реальний розвиток», майбутнє професійне зростання, яке буде підкріплене матеріальним благополуччям своєї сім'ї. Багато з опитуваних респондентів акцентувало увагу на тому, що справжньою і найбільшою цінністю є сім'я.

Опитувані наголошують на необхідності здорового способу життя, здорового харчування, мінімізації стресових ситуацій у житті. Під здоровим способом життя учні розуміють «відсутність шкідливих звичок», а також наголошують на важливості «корисної їжі», «достатньої кількості сну», «необхідності дотримання режиму дня».

Щодо ставлення до релігії, то не було такої однотайності. Сприйняття й бачення релігії та віри різне. Частина респондентів ототожнила релігію з вірою, причому кожен сам має обрати, в кого чи в що він повинен вірити та яке це має значення («я не дуже віруюча, але якщо це допомагає, то нехай буде», «віра – це непогано, але якщо вона не переходить межі й не є нав'язливою», «вважаю себе релігійною людиною, вірю в Бога, що стосується храму, то вважаю, що «це особиста справа кожного»). Прозвучали також і думки про вибір релігії: з одного боку, людина сама має вирішувати, з якою релігією має себе пов'язати, а з іншого – батьки та родичі теж можуть впливати на вибір релігії.

Щодо «успіху», то загалом це поняття тлумачиться випускниками школи як «досягнення людиною омріяних висот», відповідно, «успішна людина – це та людина, яка досягнула поставлених цілей». Поняття «успіх» та «успішна людина» у випускників мають як абстрактне значення – «людина, яка досягнула своєї мети», «людина, яка змогла зреалізувати себе в житті», так і конкретний вияв – «людина, яка володіє такими якостями, як відповідальність, розум, комунікабельність, викликає довіру в інших людей», «людина, яка має особливу якість – харизму», «людина, яка створила сім'ю», «людина, яка постійно розвивається та самовдосконалюється», «успіх – добре здати ЗНО», «успішна людина – яка побудує кар'єру». «Успішна людина – це не тільки та людина, яка здобула професійне визнання й матеріальне благополуччя, а це свого роду гармонійна особистість, яка вдало змогла поєднати успішне професійне життя із сімейним щастям».

Ось такі образи успішної людини змальовували нам учні 11 класу: «успішна людина – це активна бізнес-леді, яка має успішний бізнес, але разом із тим є щасливою дружиною й мамою трьох дітей», «успішна людина – це підприємець, який дбає про своїх працівників, є турботливим батьком і главою свого сімейства», «успішна людина – це та людина, яка досягнула кар'єрних висот, має досить високий рівень матеріального благополуччя й лише потім думає про створення сім'ї», «успішною є та людина, яка не лише дбає про себе, а й може допомогти своїм батькам, рідним», «успішна людина – це та людина, яка чесно прожила 60–70 років, має хорошу сім'ю, дітей, онуків».

Практично всі наші опитувані зазначають, що успіху досягнути не просто, але можливо. Відповідаючи на запитання: «Хто з відомих людей для Вас є уособленням успіху, на кого Ви рівняєтесь?», одинадцятикласники в більшості наводять цілком реальні приклади: «двоюрідний брат, який є вихідцем із простої сім'ї, завдяки наполегливій праці і своїм знанням здобув якісну освіту й зараз працює викладачем в університеті», «людина, яка побудувала сімейний бізнес», «дівчина, яка працює на хорошій роботі й допомагає своїм батькам» тощо.

Говорячи про те, що означає «бути лідером», «хто такий лідер і які його якості», опитувані одинадцятикласники зауважують, що лідер – це не той, хто «голосно говорить про себе, а той, хто своїми вчинками доводить, що може і здатний вести за собою людей», «лідер – це людина, яка є відповідальною за свої вчинки».

Звернення до поняття «патріот» також показало його сприйняття учнями. Більшість дотримувалася традиційного бачення та розуміння – «людина, яка віддана своїй Батьківщині», «людина, яка любить і захищає свою країну», також патріотизм розглядався в розрізі побудови благополучної евро-

пейської держави – «варто виховувати в собі європейця». Патріотом, на думку наших юних волинян, є та людина, яка не «словами, а вчинками доводить свою любов своїй батьківщині», «патріотизм – це не лише вишиванка, а бажання працювати й учитися у своїй країні, а не виїжджати за кордон», «реалізувати свої здібності, свій потенціал тут, в Україні, а не шукати кращої долі за кордоном». Водночас «померти за свою країну не є «патріотично», навпаки, потрібно її відбудувати для кращого майбутнього».

У випускників школи не так багато вільного часу, а якщо такий з'являється, то сфера його проведення абсолютно різна: це й культурне дозвілля (театр, кінотеатр), і відпочинок у розважальних закладах, і спорт, і відпочинок на природі, і вдома за цікавою книгою, і відпочинок у соціальних мережах.

Як з'ясувалося, звичний шкільний день проходить за таким сценарієм: навчання в школі, шкільні заходи, вагомого значення набуває робота з репетиторами, яка забирає досить вагому частку із життєвого часу учня одинадцятого класу. Шкільне життя типового одинадятикласника не обмежується лише навчанням, потенційні випускники школи дуже активні та з превеликим інтересом долучаються до наукових, культурних, мистецьких і спортивних заходів.

Окрім занять у школі, респонденти відзначили свою активність у позаурочний час, зокрема участь у мистецьких заходах, спортивних змаганнях, олімпіадах різного рівня («у виставі грав Вакулу дуже сподобалося», «беру участь в олімпіадах із хімії різного рівня», «граю в баскетбол, великий теніс, футбол»). Загалом атмосфера в школі та класі, на думку наших респондентів, є сприятливою для навчання, проведення вільного часу; конкуренції між учнями немає, а згуртовує колектив лідер, у декількох школах – це Президент школи.

Висновки. Отже, якщо розглядати сукупність цінностей як систему, то в структурі системи цінностей і ціннісних орієнтацій старшокласників домінують постматеріалістичні цінності. Якщо згрупувати всі цінності та ціннісні орієнтації старшокласників, то можна виокремити такі основні групи цінностей відповідно до їх функціональних характеристик.

Перша група цінностей – «Самореалізація» – охоплює самореалізаційні цінності, які передовсім забезпечують особистісний і професійний розвиток. Функціональне призначення цієї групи цінностей полягає в забезпеченні саморозвитку людини, саморегуляції її здібностей і талантів у різноманітних сферах людського життя.

Друга група цінностей – «Безпека» – охоплює вітальні цінності (або цінності життя): здоров'я, сім'я, діти, добробут.

Третя група цінностей – «Розвиток держави» – охоплює прагнення молодих людей бачити Україну як правову, розвинуту в економічному та соціальному плані державу.

Щодо цінності праці, то тут варто наголосити на тому, що вона теж є одним із пріоритетів у житті сучасної української молоді. Результати соціологічних опитувань свідчать про яскраво виражені інтереси щодо побудови кар'єри й роботи над іншими проблемами. До основних характеристик привабливої для молоді роботи є її високооплачуваність, те, наскільки вона є цікавою й має зручний графік. Для хлопців важливішою є оплата праці та гарантованість роботи, а дівчат цікавить також зручний графік.

Подальші дослідження в цьому напрямі можуть бути спрямовані на зіставлення й порівняння результатів, отриманих під час проведення моніторингових досліджень, тобто вивчення ціннісних орієнтацій старшокласників у динаміці.

Kuzmuk O., Lyubchuk V. Value orientations of school graduates: results of qualitative sociological research

The study of values and value orientations is a core scientific interest of sociology. It is especially interesting to observe the value orientations of youth (student youth and school students). This study aims to investigate the value orientations of school graduates, in particular Volyn graduates in the framework of the projects "Volyn graduate 2018: values, attitudes, expectations" and "Volyn graduate 2019: values, attitudes, expectations". The empirical basis of the study is the results of seven focus groups and about 100 in-depth interviews of Volyn graduate.

The theoretical basis of the study are the concept of subjective conceptualization of values, in particular, based on the work of such researchers as T. Parsons, R. Inghart, G. Klages, P. Abramson, S. Schwartz and the concept of "MacDonaldization" by J. Ritzer.

Surveys of students showed that the highest values for them are their own health and the health of their relatives, good relations with friends, implementation of plans to enter the university, self-development, future professional growth.

Appealing to the concepts of “success”, “successful person” we show that students understand them to reach certain heights regardless in any field and “successful person” to follow is not a distant “star”, but a real person with whom respondents are personally acquainted – cousin, university teacher and more.

In general, post-materialist values prevail in the system of values of high school students. The grouping of such values made it possible to distinguish three main groups of values: “Self-development”, “Security”, “State development”. The first group is about self-development, career and careerism. The second group contains vital values such as health, family, well-being. The third group of values indicates the desire of young people to see Ukraine as a legal, economically and socially developed state. In the end, the profession of the two previous groups is seen by most high school students in Ukraine, with the support of its institutions, but with their own efforts to realize their dreams and plans.

Key words: value, value orientations, value synthesis, transformation of values, value change.

Література:

1. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. Москва : Новое изд-во, 2011. 464 с.
2. Мейжис І.А. Цінності і соціальна еволюція суспільств. URL: <http://lib.chdu.-edu.ua/pdf/naukpraci/sociology/2008/84-71-3.pdf> (дата звернення: 21.11.2017).
3. Ручка А.А. Ценностный подход в системе социологического знания. Київ : Наукова думка, 1987. 156 с.
4. Ручка А. Ціннісна зміна як провідна тема сучасного соціологічного аналізу. URL: http://ijimv.knukim.edu.ua/zbirnyk/1_2/25-ruchka.pdf
5. Танчер В. Мультикультурні проблеми соціального світу, що глобалізується. URL: http://ijimv.knukim.edu.ua/zbirnyk/1_2/28-tancher.pdf (дата звернення: 21.11.2017).
6. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації: колективна монографія / за ред. Л.Г. Сокурнянської. Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2000. 207 с.
7. Агамирян Л.В. Досуговые практики как фактор социализации городских и сельских подростков. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2015. Вип. 35. С. 92–98.
8. Agamiryan L. Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. 2016. № 2 (6). P. 51–65.
9. Попова И.М., Романенко С.В., Савченко Ю.М. Старшеклассник – 2006. Жизненные ориентации и настроения; современная семья: родители и дети. *Вісник Одеського національного університету. Серія «Соціологія і політичні науки»*. 2006. Т. 11. Вип. 10. С. 89–108.
10. Романенко С.В. Жизненные планы старшеклассников Одессы (по результатам мониторингового исследования). *Український соціологічний журнал : наукове, інформаційне видання*. 2016. № 1–2. С. 58–64.
11. Максимович О.В. Професійні орієнтації підліткової молоді Прикарпатського регіону (за результатами опитування учнів закладів загальної середньої освіти м. Івано-Франківськ). *Молодий вечерний*. 2018. № 8 (60). С. 1–5.